

FARMINGTERAPIE U SENIORŮ

FARMING THERAPY IN SENIORS

Lenka Mařhová

Abstrakt: Zooterapie je v posledních letech v České republice čím dál tím častěji nabízena a využívána v oblasti péče o seniory. Lze konstatovat, že u této cílové skupiny se nejvíce používá canisterapie, felinoterapie, ornitoterapie a terapie prostřednictvím drobných zvířat. Farmingterapie jako jedna z forem zooterapie, která využívá pozitivní interakce mezi hospodářskými zvířaty (ovce, kozy, krávy, poníci, lamy, osli, aj.) a člověkem, patří mezi velmi užitečnou formu terapie ve stáří. Farminterapie může být nabízena seniorům v pobytových sociálních zařízeních, kde mají možnost být v úzkém kontaktu se zvířaty a pečovat o ně přímo v zařízení. Druhá varianta farmingterapie spočívá v návštěvě hospodářských zvířat přímo na farmě, kde se senioři mohou zapojit do řady činností (přímý kontakt se zvířaty, příprava krmení, krmení, péče o zvířata, úklid, výroba sýra atd.). Může se jednat buď o odpočinek na farmě, práci na farmě či obojí. Je důležité zmínit, že při této terapii hraje nezanedbatelnou roli také prostředí farmy, které kromě interakce se zvířaty přináší také interakce s dalšími lidmi.

Klíčová slova: Farmingterapie, senior, stáří, přínos, pobytová sociální zařízení, farma, hospodářská zvířata.

Abstract: Zootherapy (Animal Assisted Therapy) is increasingly offered and used in the care of seniors in recent years in the Czech Republic. It can be said that during work with this target group is the most used canine therapy, feline therapy, ornitho therapy and therapy with small animals. Farming therapy such as a form of animal assisted therapy, which uses positive interactions between livestock (sheeps, goats, cows, ponies, llamas, donkeys, etc.) and man, is a very useful form of therapy old age. Farming therapy may be offered to seniors in residential social services where they can be in close contact with animals and care for animals directly in social institution. The second option of farming therapy is to visit livestock on the farm where seniors can participate in a range of activities (direct contact with animals, feed preparation, feeding, animal care, cleaning, making cheese, etc.). It can be either relaxing on the farm, farm work, or both. It is important to mention that farm environment also plays a significant role during this farming therapy, which in addition to interaction with animals also brings the interaction with other people.

Key words: Farming therapy, senior, old age, benefit, residential social care services, farm, livestock.

ÚVOD

Farmingterapie jako součást zooterapie (aktivity a terapie za asistence různých druhů zvířat) využívá kontaktu a interakce s hospodářskými zvířaty včetně péče, jejich ošetřování a chovu. Součástí je též léčba prací na farmě. Farmingterapie využívá pozitivní interakci mezi člověkem a zvířetem (ovce, kozy, králíci, lamy, poníci, osli, slepice, aj.) s cílem podpořit emoční, sociální, kognitivní a fyzickou integraci (nejen) seniora a která umožňuje jeho/její zapojení do léčebného procesu.

Farmingterapie má své místo v komplexní rehabilitační péči – koordinované

rehabilitaci nejen u osob staršího věku, ale i u dětí, mladistvých a dospělých. „*Díky přítomnosti zvířete je terapeut vnímán důvěryhodněji, přičemž zvíře také poskytuje bezpečný a stimulační podnět k diskuzi. Jakmile dojde ke kontaktu a navození důvěry, je možné pokračovat v terapii*“ (Odendaal 2007). „*Nejen u zdravotně postižených, ale také u zdravé populace, lze využít interakci s hospodářskými zvířaty jako prostředek ekologické výchovy a vytváření pracovních návyků*“ (Anitera 2014).

„*Existují také speciální terapeutické farmy zaměřené na poznávání hospodářských zvířat a potravinového řetězce. Terapeutické farmy jsou ve světě časté jako prostředí pro návrat lidí k základním lidským hodnotám - přirozenému životnímu prostředí, respektování biorytmů, péči o zvířata i úcty k práci ostatních lidí*“ (Anitera 2014).

1 FARMINGTERAPIE U SENIORŮ

Kontakt se zvířaty (nejen) u seniorů podporuje fyzické, sociální, emocionální a kognitivní funkce. Podle Lacinové (2002) „*Výzkumy shodně potvrzují, že blízký a dlouhodobý kontakt se zvířetem je provázen příznivými fyziologickými, psychologickými a společenskými stavy, které zlepšují celkové zdraví, upravují psychiku a tím i kvalitu života.*“

S narůstajícím věkem se snižuje počet přátel a objevují se fyzické problémy (Brabcová a Kimmer 2013). Řada seniorů žije osaměle, mnozí z nich jsou vdovy/vdovci a je logické, že u nich dominují rodinné vztahy (Brabcová a Kimmer 2013). Domnívám se, že kontakt se zvířaty může být ve stáří jedním z „léků“, který může být užitečný při osamělosti a absenci kontaktu s přáteli a vrstevníky. Robinson (1995) uvádí, že výzkumy ukázaly, že i v dřívějších dobách nebyla zvířata chována jen jako zdroj obživy, nýbrž plnila i určitou společenskou funkci. Nerandžič (2006, s. 145) uvádí, že „*Lamy mají stádní vzorec chování, mohou udržet skupinu lidí (handicapovaných, seniorů apod.) v jednom houfu, a to lze velmi dobře využít k posílení pocitu sounáležitosti se sociální skupinou*“. Využívání některé z forem zooterapie (canisterapie, felinoterapie, farmingterapie, aj.) ve stáří může podle mého mínění vést u seniorů ke zlepšení subjektivního vnímání zdraví, přispívat k podpoře soběstačnosti a aktivity ve stáří.

Farmingterapie u seniorů může být realizována za prvé prostřednictvím přímé interakce a kontaktu s hospodářskými zvířaty a zapojením se do jejich ošetřování a chovu v zařízení (domov pro seniory, psychiatrická nemocnice, atd.). Za druhé jde o péči o hospodářská zvířata přímo na farmě, což se týká zajištění vody a potravy, péče o zvíře (srst, stáje, hnůj, aj.) a ostatní činnosti související s chodem farmy. U obou způsobů praktikování může být klient aktivní či pasivní, nebo se obě formy mohou střídat s ohledem na jeho zdravotní stav.

2 FARMINGTERAPIE JAKO SOUČÁST KOMPLEXNÍ PÉČE V DOMOVECH PRO SENIORY

Domov pro seniory je rezidenční zařízení, kde jsou poskytovány pobytové sociální služby klientům, kteří mají sníženou soběstačnost zejména z důvodu věku a jejichž situace vyžaduje pravidelnou pomoc jiné fyzické osoby (§ 49 *Zákona č. 108/2006 Sb. o sociálních službách*). Cílem domovů pro seniory je poskytovat klientům komplexní ošetrovatelskou péči a sociální služby včetně poradenství. V domovech pro seniory je podporována individuálnost péče, individuální zájmy a přání klienta prostřednictvím individuálního plánování. Smyslem je co nejdéle udržet klientovu soběstačnost, přispívat k jeho/její

aktivizaci a zapojení do společenského života v zařízení. Jedním ze způsobů aktivizace může být právě zooterapie, respektive farmingterapie.

Zooterapie - aktivity a terapie za asistence zvířat poskytované v sociálních službách patří mezi výchovné, vzdělávací a aktivizační činnosti a sociálně terapeutické činnosti (§ 35 *Zákona č. 108/2006 Sb. o sociálních službách ve znění pozdějších předpisů*) a spadají mezi základní činnosti při poskytování sociálních služeb. Farmingterapie je v rezidenčních zařízeních nejčastěji zařazována do aktivizačních činností nebo sociálně terapeutických činností. Zda se domov pro seniory rozhodne nabízet klientům farmingterapii, záleží zejména na jeho materiálních, finančních a personálních možnostech. V praxi je mnohdy jednodušší zahrnout tuto formu terapie do nabízených služeb u zařízeních umístěných v menších městech (nebo okrajích měst) či na vesnicích především z důvodu materiálního zajištění (výběh pro zvířata, krmení atd.).

V případě, že není možné mít v rezidenčním zařízení hospodářská zvířata na stálo, je možné si přizvat jednorázově či pravidelně návštěvní formou farmingterapii. V zahraničí do zdravotnických či sociálních zařízení docházejí například lamy, v ČR se můžeme setkat s kozou, zakrslými králíky či dokonce s kohoutem Pepíkem (*Domov pro seniory Jablonec* 2014). Dalším variantou může být zřízení tzv. ZOO koutku jako například v Domově seniorů TGM v Berouně, kdy ředitel zařízení Ondřej Šimon využil v roce 2013 projektovou výzvu společnosti SODEXO Pass Česká republika „Plníme přání seniorům“ s cílem podpořit aktivní život seniorů. Domov podal projekt na vytvoření ZOO koutku a na podzim 2013 se konalo slavnostní otevření, kde klienti papouška žako šedý, morčat, činčil anebo zakrslého králíka (*Podbrdské noviny* 2014).

Níže uvádím příklady využití farmingterapie u klientů v domovech pro seniory:

- **Domov "Na Zámku", p.o., Nezamyslice** – farmingterapie je v *Domově "Na Zámku"*, p.o. Nezamyslice součástí pracovní terapie společně s keramickou dílnou, košíkářskou dílnou, tkalcovskou dílnou a koženědělnou dílnou. Klienti mohou využívat ze zooterapie také ornitoterapii a chov drobných hlodavců a králíků, a lamaterapii, kde je zapojeno cca 45 uživatelů domova. „*Cílem je podporovat psychomotorický vývoj, koordinaci pohybů, řečové dovednosti, stimulovat a trénovat paměť, rozvíjet myšlení, osvojování sociálních dovedností, sebeobsluhu, samostatnost, trénovat volní dovednosti, posílit sociabilitu, podpořit navazování nových vztahů, integraci. U některých uživatelů odbourat strach a obavy ze setkání se zvířetem*“ (*Domov na zámku* 2014). Na webových stránkách zařízení se dočteme, že začátky se zooterapií a lamaterapií byly náročné a „*v letošním roce jsem se velmi věnovali našim uživatelům a zvláště jsme dbali na návaznost na individuální plán jednotlivých uživatelů. Velmi se nám osvědčila spolupráce terapeutů s pracovníky v přímé péči na jednotlivých domovech. Lamaterapie vzbudila velký zájem u většiny našich uživatelů a také u všech spolupracujících subjektů*“ (*Domov na zámku* 2014).
- **Domov pro seniory Kaplice** – *Domov pro seniory Kaplice* (Kaplice, zřizovatel Jihočeský kraj) zřídil v roce 2012 pro klienty v rámci farmingterapie ohradu s příbytkem pro ovce kamerunské. „*Ovečky jsou vítaným zpestřením nejen pro obyvatele Domova, ale i pro kaplické maminky s dětmi a další návštěvníky, kteří za ovečkami chodí na návštěvu. Pro mnoho seniorů jsou ovečky tou správnou motivací k pohybu na čerstvém vzduchu, a také častým tématem vzájemných dialogů. O tom, že i ovečky se mají dobře s námi, svědčí fakt, že se nám v předjaří roku 2013 narodily dvě malé neposedné ovečky, a v Domově pro seniory Kaplice jakožto budově bývalé porodnice se tak opět rodí!*“ (*Domov pro seniory Kaplice* 2014). **Přínos**

farmingterapie u seniorů, která probíhá jako součást rezidenčního zařízení spatřuji především v níže uvedených oblastech:

- a) aktivní a smysluplné využití času;
- b) pobyt na čerstvém vzduchu;
- c) pravidelný režim;
- d) pozitivní vliv na mysl, fyzickou a psychickou kondici;
- e) podpora a rozvoj jemné a hrubé motoriky;
- f) podpora a rozvoj komunikace;
- g) trénink koncentrace kognitivních funkcí (paměť, myšlení, řeč, orientace);
- h) motivace k pohybu a aktivitě;
- ch) navázání a propojení s dalšími terapiemi a aktivitami v zařízení (reminiscence, arteterapie, trénování paměti, muzikoterapie, aj.);
- i) zvířata jako téma k hovoru (mezi seniory, seniory a pečovateli);
- i) spolupráce s ostatními seniory a pečovateli;
- k) prohloubení vztahu mezi seniory a pečovateli;
- l) uvědomění si biorytmů přírody a člověka.
- m) podpora a rozvoj sociálních kontaktů.

3 FARMINGTERAPIE POSKYTOVANÁ V PROSTŘEDÍ FARMY

Farmingterapie v prostředích farem je praktikována nejen u dětí, rodin s dětmi, ale také u klientů se zdravotním postižením a seniorů. Jednotlivé farmy navštěvují rovněž děti a mladiství ze školských zařízení (mateřské, základní či střední školy, speciální školy, výchovné ústavy, dětské domovy). Farmy nabízejí služby rovněž klientům z pobytových sociálních služeb (např. domovy pro seniory, domovy pro osoby se zdravotním postižením, terapeutické komunity), ze zdravotnických zařízení (psychiatrické nemocnice, léčebny dlouhodobě nemocných, aj.). Jedná se o tzv. návštěvní formu zooterapie, kdy klienti za aktivitami a terapií za asistence hospodářských zvířat dojíždějí v dopoledních i odpoledních hodinách v pracovní dny a též víkendech. Může se jednat o aktivní (interaktivní) či pasivní formu a to s ohledem na motivaci, možnosti a schopnosti klientů a zdravotní stav.

Nyní se zaměřím na příklady z praxe, kde se mohou senioři setkat s farmingterapií:

- **Farmička u Kačky** – *Farmička u Kačky* funguje pod nestátní neziskovou organizací Trocha štěstí, která od roku 2011 poskytuje zdarma rehabilitačně terapeutické aktivity, relaxačně sportovní aktivity, motivující ergoterapii a pracovní léčebné aplikace (Farmička u Kačky, 2015). Klientům všech věkových kategorií je nabízena farmingterapie s cílem posílení duševní a fyzické zdraví klienta (*Farmička u Kačky* 2015). „V rámci zážitkové terapie poskytujeme řadu nevšedních tělesných podnětů prostřednictvím kontaktu klienta s přírodou a zvířaty“ (*Farmička u Kačky* 2015). Uvedené služby jsou poskytovány zdarma. „Klienti se podílí na celém procesu chovu a ošetřování zvířat, a to zpravidla nejen jednoho druhu a jednoho plemene, kterým

připravují krmivo a vytváří dobrou pohodu. Tento způsob terapie je hodnocen jako velmi důležitý a účinný, jelikož přispívá k integraci klientů do společnosti a zařazení mezi zdravé lidi. Jako odměnu si mohou klienti odnášet jak pocit z dobře vykonané práce, tak i produkty, které si sám může na farmě zkusit vyrobit, např. sýr z kozího mléka“ (Farmička u Kačky 2014).

- **Farma hospodářských zvířat Toulcův dvůr - Středisko ekologické výchovy hlavního města Prahy** – Farma v Toulcově dvoře - Středisko ekologické výchovy hlavního města Prahy (Praha 10 – Hostivař) používá farmu zejména pro ekologickou výchovu v rámci výukových programů, seminářů a kroužků. Probíhají zde pracovní a sociální terapie osob s postižením a výchova se zvířaty v rámci mateřské školy Semínko. *Projekt Noemova archa* je zaměřen na ekologickou výchovu s využitím českých původních plemen s cílem napomoci zachovat agrobiodiverzitu a zachránit původní česká plemena hospodářských zvířat (*Toulcův dvůr 2015a*). Farma je přístupná veřejnosti zdarma denně 8:00 - 18:00 a zvířata se ve výběžích pohybují v závislosti na počasí. Skupina větší než 10 lidí může navštívit farmu v dopoledních hodinách pouze po předchozí domluvě (z důvodu probíhání výukových programů), jinak v pracovní dny odpoledne či o víkendech. Vstupné je vybíráno pouze v době konání sobotních akcí jako jsou jarmarky, dožínky, aj (*Toulcův dvůr 2015b*). Senioři z Prahy či blízkého okolí mohou využít zdarma návštěvu farmy a to v rámci seniorských aktivit (kluby seniorů, domovy pro seniory, aj.) či rodinných akcí s vnoučaty. Na farmě je možné se setkat se zvířaty, která se v pasou volně puštěná v ohradách či uvázaná mimo ohrady. Na farmě platí přísný zákaz krmení zvířat. Senioři mohou využít i řadu aktivit nabízených v rámci Toulcova dvora jako je Prohlídka *Toulcova dvora* s průvodcem, či tvořivé aktivity s vnoučaty (*Toulcův dvůr 2015c*).
- **Domov důchodců Dobrá Voda u Českých Budějovic** – toto rezidenční zařízení zřizované Jihočeským krajem spolupracuje od roku 2011 s nestátní neziskovou organizací Koníček, o.p.s. která zajišťuje v domově ornitoterapii s papouškem Žako pod vedením Mgr. Magdaleny Davidové. V červenci 2011 zorganizovali zaměstnanci pro klienty výlet na farmu do Skřidel na zooterapii a hipoterapii s cílem „*pouze kontaktování s koňmi a hospodářskými zvířaty, uživatelé byli natolik nadšení z návštěvy farmy, že využili i nabídky jízdy na koni vedeného vodičem a fyzioterapeutem.*“ „*Byl to pro ně jedinečný zážitek. Rychle jsme pochopili, že návštěva farmy Koníček se stane pravidelnou aktivitou Domova důchodců Dobrá Voda. V těchto dnech naši uživatelé nemluví o ničem jiném, vypráví si zážitky a máme již další zájemce, kteří přemítají, zda si při příští návštěvě také troufnou jezdit na koni, či se snad jen projdou po dvoře, pohladí kravku, kozu, kočky a na chvíli zavzpomínají, jaký byl kdysi jejich život na vesnici*“ (Zelenková 2015).

Farmingterapie, která probíhá přímo na farmě, může mít podle mého názoru přínos u seniorů v následujících oblastech:

- pobyt na čerstvém vzduchu;
- přirozený kontakt s přírodou a zvířetem v jeho přirozeném prostředí;
- změna režimu;
- pozitivní vliv na mysl, fyzickou a psychickou kondici;
- podpora a rozvoj komunikačních dovedností;
- zlepšení tolerance k sobě i druhým lidem;

- podpora a rozvoj sociálních kontaktů;
- téma k hovoru (mezi seniory a pečovateli, seniory a vnoučaty);
- ch) návrat k lidským hodnotám;
- úcta k práci ostatních lidí;
- spolupráce s druhými lidmi;
- uvědomění si biorytmů přírody a člověka;
- smysluplné trávení volného času (s ostatními seniory, s vnoučaty, s rodinou).

ZÁVĚR

Přestože poskytování farmingterapie (nejen) u seniorů je v České republice v počátcích, patří farmingterapie v současné době mezi „novější a oblíbené“ formy péče o člověka zahrnující aktivity a terapie za asistence hospodářských zvířat. Jako autorka tohoto článku konstatuji, že zájem o farmingterapii narůstá nejen ze strany dětí, rodin s dětmi a dospělých, ale i u osob s disabilitou a seniorů.

V pobytových sociálních službách se podle mého názoru jeví jako vhodné propojit farmingterapii s ostatními formami zooterapie jako je zejména canisterapie, felinoterapie či ornitoterapie. Péče o zvířata a kontakt s nimi v domovech pro seniory by měly probíhat s ohledem na individuální možnosti a zdravotní stav seniora/seniorky a být v souladu s jeho/jejím individuálním plánem.

„Farmingterapie byla původně rozšířená v sociální terapii. Nyní svoji oblibu stále více získává u profesně přetěžovaných osob, osob ohrožených syndromem vyhoření a jako aktivní relaxace“ (Terapeutická ekofarma 2015).

O pozitivním vlivu farmingterapie na zdraví a psychosociální pohodu není potřeba dlouho diskutovat. Člověk je odnepaměti součástí přírody, ke které se v posledních letech, díky modernímu způsobu života plného stresu, potřebuje vracet a čerpat z přírody a kontaktu se zvířaty energii.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ

ANITERA, 2014. *Terapie za pomoci hospodářských zvířat* [online]. [cit. 2014-11-15]. Dostupné z: <http://www.animoterapie.cz/terapie-hospodarska-farmingterapie.htm>

BRABCOVÁ, Iva a David KIMMER, 2013. The Influence of Chosen Social Factors on the Nutrition of Seniors in Home Environment. In: *Nursing of the 24 ST Century in the Proces of Changes 2013 (sborník z mezinárodního sympozia)*. Nitra, s. 70-75. ISBN 978-80-558-0421-7.

Domov pro seniory na zámku, 2014. Pracovní terapie. Farmingterapie [online]. [cit. 2014-12-12]. Dostupné z: <http://www.nazamku.eu/index.php?nid=7787&lid=cs&oid=3716904>

Domov pro seniory kaplice, 2014. Farmingterapie [online]. [cit. 2014-12-12]. Dostupné z: <http://www.domovkaplice.cz/ostatni-informace/zooterapie.html>

Domov pro seniory jablonec, 2014. Zooterapie [online]. [cit. 2014-12-20]. Dostupné z: <http://www.dd-jablonec.cz/novinky/46-zooterapie>

- Farmička u kačky*, 2015. Kdo jsme [online]. [cit. 2015-01-15]. Dostupné z: <http://www.farmickaukacky.cz/o-farmicce-2>
- Farmička u kačky*, 2014. *Farmingterapie* [online]. [cit. 2014-12-13]. Dostupné z: <http://www.farmickaukacky.cz/farmingterapie>
- LACINOVÁ, Jiřina, 2002. Canisterapie v současné praxi v ČR. In: *Svět psů*. Roč. 46, č. 3, s. 44-45. ISSN 1211-2976.
- NERANDŽIČ, Zoran, 2006. *Animoterapie, aneb, Jak nás zvířata léčí: praktický průvodce pro veřejnost, pedagogy i pracovníky zdravotnických zařízení a sociálních ústavů*. 1. vyd. Praha: Albatros. ISBN 80-00-01809-8.
- ODENDAAL, Johannes, 2007. *Zvířata a naše mentální zdraví: proč, co a jak*. Vyd. v češtině 1. Praha: Brázda. ISBN 978-80-209-0356-3.
- Podbrdské noviny*, 2014. [online]. [cit.2014-12-12]. Dostupné z: <http://www.podbrdskenoviny.cz/archiv/archiv-clanku/6001-zoo-koutek-v-domove-senioru-v-beroune.html>
- ROBINSON, I., 1995. Rozvoj výzkumu interakcí mezi člověkem a zvířetem: Dějiny soužití člověka se zvířaty. In: *Symposium Zvířata a lidé*, s. 1-8.
- ŠOLTÉSOVÁ, Denisa, 2014. Humánno-animálně interakcie v kontexte rozvoja sociálneho kapitálu seniorov a senioriek. In: *Sociálny kapitál starnutia - prítomnosť nikdy nestarne: zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou konanej 29. novembra 2013 v Prešove*. Prešov: FF PU v Prešove, s. 421-437. ISBN 978-80-555-1083-5.
- ŠOLTÉSOVÁ, Denisa, 2012. Zvířata jako integrační prvky mezigeneračních vztahů. In: *Mezigenerační mosty - vstupujeme do roka mezigenerační solidarity: zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou 10.11.2011 v Prešove*. Prešov: FF PU v Prešove, s. 292-306. ISBN 978-80-555-0548-0.
- Terapeutická ekofarma*, 2014. [online]. [cit. 2014-03-31]. Dostupné z: http://www.psychologiepropohodu.cz/?page_id=298
- Toulcův dvůr*, 2015a. Farma hospodářských zvířat [online]. [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: <http://www.toulcuvdvur.cz/farma-areal/farma>
- Toulcův dvůr*, 2015b. Farma hospodářských zvířat [online]. [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: <http://www.toulcuvdvur.cz/farma-areal/farma>
- Toulcův dvůr*, 2015c. Senioři [online]. [cit. 2015-03-15]. Dostupné z internetu: <http://www.toulcuvdvur.cz/kalendar-akci/seniori>
- Zákon č. 108/2006 Sb. o sociálních službách ve znění pozdějších předpisů*.
- ZELENKOVÁ, Lenka, 2015. *Hipoterapie a farmingterapie pro uživatele Domova důchodců Dobrá Voda* [online]. [cit. 2015-03-15]. Dostupné z: <http://www.domov-dobravoda.cz/index.php?nid=2965&lid=cs&oid=2466804>

Autorka:

PhDr. Lenka Matřhová

Jírovcova 24, 370 04 České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, katedra sociální práce

e-mail: motlova@zsf.jcu.cz